

О. М. Донік

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), donnik@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1155-161X>

КУПЦІ В КИЇВСЬКІЙ ДУМІ: РЕАЛІЗАЦІЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ІНІЦІАТИВ (1870 р. — ПОЧАТОК XX ст.)

Метою дослідження є визначення місця й ролі купців у київському міському самоврядуванні після впровадження міської реформи 1870 р., з'ясування кількісного складу купців-гласних у міській думі, мотивації їх участі в її роботі, висвітлення на найбільш яскравих прикладах ефективності діяльності купецтва в реалізації важливих соціокультурних напрямів функціонування міського самоврядування Києва. Під час дослідження було використано методи історико-генетичний, порівняння, контекстного аналізу, біографічний та типологізації.

Аналіз складу реформованої Київської міської думи засвідчує, що найвищий рівень представництва в ній купців спостерігався з 1870-х рр. до кінця XIX ст., відколи виразно почали домінувати професура, чиновництво і представники вільнонайманих професій. Виявлено, що помітне скорочення купецької верстви після податкової реформи 1898 р. відчутно зменшило його вплив у міському самоврядуванні. Політизація громадського життя після 1906 р., коли почали превалювати різні політичні погляди, та поглиблення економічної кризи з 1901 р., яка об'єктивно підривала реалізацію підприємницьких ініціатив у соціокультурній сфері зі зменшенням економічної ваги купецтва, призвели до остаточної втрати ним значення самостійної сили в управлінні містом.

З'ясовано, що завдяки муніципальній політиці київського самоврядування після запровадження Міського положення 1870 р., за активного сприяння підприємців місто перетворилося на регіональний культурно-промисловий центр. Дума була тим простором, який сприяв соціокультурній інтеграції купців до громадського життя Києва. Як її гласні та члени управи вони розпоряджалися додатковими ресурсами економічного і громадського впливу, отримали змогу нагромаджувати соціальний та культурний капітал як для себе, так і міської громади. Досить високий рівень участі в міському самоврядуванні забезпечував представникам купецтва вплив на розвиток інфраструктури, комунікативних мереж та інших сегментів соціально-економічного й культурно-громадського життя Києва. Завдяки своїй діяльності купці-гласні сприяли суспільному згуртуванню міської громади, ставали відомими місцевими діячами.

Ключові слова: купець, Київська дума, гласний, міська реформа 1870 р., благодійність, соціокультурна діяльність, громадський діяч.

O. M. Donik

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Senior Research Fellow, Department of the History of Ukraine XIX –
early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), donnik@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1155-161X>

MERCHANTS IN THE KYIV DUMA: REALIZATION OF SOCIO-CULTURAL INITIATIVES (1870 — the beginning of the XX century)

Abstract

The purpose of the study is to determine the place and role of merchants in Kyiv city self-government after the introduction of the urban reform of 1870, to find out the quantitative composition of merchants-voters in the city council, factors for motivating their participation in such public work, highlighting the most striking examples of their effectiveness in realization of important socio-cultural directions of work of city self-government of Kyiv. The study used the methods of historical-genetic, comparison, contextual analysis, biographical and typologization.

The analysis of the composition of the reformed Kyiv City Duma shows that the highest level of representation in the merchants was observed from 1870 to the end of the nineteenth century. It was found that the noticeable reduction of the merchant class after the tax reform of 1898 significantly reduced its influence in urban self-government. The politicization of public life after 1906, when different political views began to prevail, and the deepening economic crisis of 1901, which objectively weakened the implementation of entrepreneurial initiatives in the socio-cultural sphere with the diminishing economic weight of merchants, led to the final loss of the value of independent power in the management of the city.

It is found that, thanks to the municipal policy of Kyiv self-government, after the introduction of the City Regulation in 1870, with the active assistance of entrepreneurs, the city became a regional cultural and industrial center. The Duma was the space that contributed to the socio-cultural integration of merchants in the public life of the city. As its members of the town council and members of the board, they used additional resources of economic and social influence, to accumulate social and cultural capital both for themselves and the city community. A sufficiently high level of participation in urban self-government provided the merchants with influence on the development of infrastructure, communication networks and other segments of Kyiv's socio-economic and cultural-public space. Through their activities, the merchants who were members of the town council contributed to the public unity of the Kyiv city community became known to local public figures.

Keywords: merchant, Kyiv Duma, deputy, urban reform of 1870, charity, socio-cultural activity, public figure.

Міська реформа 1870 р. у Російській імперії, яка запроваджувала все-станову виборність, самоврядність і фінансову самостійність, ставила за мету залучити містян до впорядкування їхнього господарського й соціокультурного середовища. Верховна влада допускала до управління містом тих, хто мав значний економічний, освітній ценз, наповнював і формував бюджет, був здатен уміло розпорядитися та спрямувати кошти для розвитку міської інфраструктури. Головним джерелом поповнення лав міської буржуазії було купецтво, яке відігравало непересічне значення в господарському житті міст, особливо в торгівлі, здійсненні фінансових операцій.

В умовах економічного зростання, прискореної урбанізації з останньої третини XIX ст. роль купецтва у громадському житті міст, не дивлячись на його нечисленність у складі міського населення українських губерній (за переписом 1897 р. становило 2,19%)¹, залишалася вагомою. Ця група, соціальне становище якої визначалося законодавчими нормами, виходячи із суто економічного становища кожного її представника, не тільки зберігала за собою значення провідної сили в торгово-фінансовій і промисловій сферах, а й громадському житті. У перші пореформені десятиліття купці, насамперед у найбільших економічних центрах, відчутно конкурували з представниками інших соціальних груп в органах міського самоврядування, і не мали рівних у фінансуванні соціокультурної сфери. Матеріальні можливості підприємців, депутатство та посади в міському управлінні якнайкраще сприяли нарощуванню власного соціального й культурного капіталу. Така ситуація яскраво проглядалася на прикладі Києва — адміністративного центру Південно-Західного краю та “цукрової столиці” Російської імперії.

Незважаючи на інтерес до історії підприємництва, формування модерного міста, що виник в останні десятиріччя та вилився у вагомий науковий напрацювання², у вітчизняній історіографії історія купецької верстви залишається ще недостатньо розробленою, у тому числі й у напрямі її

¹ Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). Київ, 2008. С. 50.

² Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр.: Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії. Київ–Донецьк, 2008. 496 с.; Ніколаєва Т. М. Підприємці в культурно-освітньому просторі України (остання третина XIX — початок XX ст.). Київ, 2010. 208 с.; Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. Харків, 2019. 388 с.; Водотика Т. С. Культура підприємництва в містах Наддніпрянської України (друга половина XIX — початок XX ст.). Київ, 2018. 237 с.; Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.) / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова). Київ, 2019. 608 с. та ін.

соціокультурної діяльності. На цьому тлі значна увага приділяється регіональному аспекту у вивченні діяльності купецтва як специфічної соціальної групи з типовими заняттями, побутовими традиціями, культурною орієнтацією й роллю в господарському і громадському житті³. З'явилися наукові студії про окремих найбільш відомих в Україні підприємців купецького походження⁴, в яких зроблено наголос на їх соціокультурній діяльності. У контексті нашого дослідження цінними є напрацювання Ю. Глизи з питань роботи Київської міської думи пореформеного періоду, яка відіграла важливу роль у створенні міської інфраструктури⁵.

Визначення місця купців-гласних та їх ролі в міському самоврядуванні Києва не стало предметом цілісного наукового дослідження, а тому постає завдання з'ясувати склад купців-гласних у Київській міській думі, їхню мотивацію до громадської активності, простежити на найбільш яскравих прикладах ефективність діяльності в реалізації важливих соціокультурних напрямів роботи міського самоврядування.

Право брати участь у врядуванні міської громади за купецьким станом закріплювала ще “Грамота на права та користі містам Російської імперії” (“Жалувана грамота містам”) від 21 квітня 1785 р.⁶ Купецтво, як невід’ємна складова “міських обивателів” або “середнього роду людей”, було частиною міської громади, що користувалася відносним самоврядуванням і відала адміністративно-господарськими питаннями свого поселення⁷. До того ж досить часто неможливо було провести межу між міським самоврядуванням та становим купецькими зібранням.

Маючи солідні економічні позиції, особливо в торгівлі, купецтво в умовах існування станового принципу у виборчому процесі було про-

³ Гуржій І. О., Гуржій О. І. Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст. Київ, 2013. 284 с.; Беліков Ю. А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX — початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2003. 267 с. та ін.

⁴ Ковалинський В. В. Меценаты Киева. 2-е изд., доп. Киев, 1998. 528 с.; *Его же*. Семья Терещенко. Киев, 2003. 388 с.; Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності. Київ, 2004. 314 с.; Шудрик І. О., Даниленко Л. А. Династія Харитоненків. Суми, 2003. 192 с.; Григорій Григорьевич Маразли: меценат и коллекционер: Сб. ст. Одесса, 1995. 288 с. та ін.

⁵ Глизь Ю. І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2016. 234 с.; *Його ж*. Київська міська дума: розбудова модерного міста. Київ, 2019. 328 с.

⁶ Грамота на права и выгоды городам Российской империи // Российское законодательство X–XX веков: В 9-ти т. Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. Москва, 1987. С. 68–128.

⁷ Докладніше див: Дитятин І. І. Устройство и управление городов в России. Т. 2. Ярославль, 1877. С. 143–242.

відною силою дореформеного міського громадського управління. Київ серед інших губернських центрів вирізнявся тим, що до грудня 1834 р. користувався привілеєм відповідно до статей магдебурзького права (надане місту ще наприкінці XV ст.), які було скасовано указом Миколи I. Імператор “визнав за благо” для управління міським господарством запровадити в Києві, за прикладом інших міст імперії, міську думу, а магістрату надати всі ті права та обов’язки, які мають інші на підставі загальноімперських законів. І коли 19 березня 1835 р. відбулися перші вибори до думи, а на міського голову балотувалися купці П. Дегтерьов, С. Личков, П. Єлисеєв та І. Ходунов, найбільше голосів здобув саме останній. Але генерал-губернатор В. Левашов у багатьох питаннях не поділяв поглядів цього принципового купця, а тому не захотів бачити його на чолі думи, відповідно й не затвердив результатів виборів. Через десять днів міським головою було обрано П. Дегтерьова⁸.

Із часу ліквідації “магдебургії” місце купців, корінних киян, таких, як Балабухи чи Григоровичі-Барські, які брали участь у міському самоврядуванні за магдебурзьким правом, заступили комерсанти, що прибули з Росії, передусім із Калуги. Серед київського купецтва було чимало старообрядців, іноземців, а на кінець XIX ст. більшість місцевих купців мали єврейське походження. Утім, користуючись підтримкою держави, керівну роль у міському врядуванні весь час відігравали купці російського походження. Поряд із тими ж Дегтерьовими слід назвати Ходунових, вихідців з Ярославської губернії. Так, купець 1-ї гільдії І. Ходунов, власник свічних і миловарних заводів, великий домовласник, ініціатор відкриття першої народної школи, був київським міським головою аж три каденції (1838–1841, 1844–1847, 1851–1853 рр.)⁹.

Чимало купців сприймали “службу по виборах” не як громадський обов’язок, а як обтяжливу повинність. Причиною цього були обмеженість кругозору, брак освіти, сконцентрованість на отриманні зиску. У середині XIX ст., за словами сучасника, побутував і такий погляд: “Серед купецтва тоді ще твердо трималася думка, що громадськими справами займається тільки той, у кого погано йдуть власні”¹⁰. Зокрема після затвердження на посаді міського голови П. Дегтерьов склав присягу: “Обіцяю і клянуся Всемогутнім Богом, перед святим його Євангелієм у тому, що хочу й повинен при виборі у встановлені громадські посади, для виконання

⁸ Друг О., Ковалинський В., Мельник О. Від війта — до мера. Київ, 2004. С. 24.

⁹ Паталєєв О. В. Старий Київ. Зі спогадів Старого Грішника. Київ, 2013. С. 397; Третьяков А. П. Купцы города Киева. Киев, 2017. С. 5, 7, 417.

¹⁰ Скальковский К. Воспоминания молодости: 1843–1869. С.-Петербург, 1906. С. 293.

правосуддя й інших справ, за чистим моїм сумлінням та честю, без упередження і власної користі, усуваючи ворожнечу та зв'язки поріднення і дружби, обирати з моїх товаришів таких, яких, за рисами розуму й сумління їх, вважаю я найздатнішими та найдостойнішими й від яких сподіваюсь, що вони виявлять себе ревними щодо користі громадської”¹¹.

До міської реформи 1870 р. київські купці повністю контролювали міське громадське управління, яке перебувало у залежності від місцевої адміністрації. Стосунки купців із державною владою, чий авторитет вони не піддавали сумніву, відбувалися в рамках усталеної системи соціальних відносин, а критика висловлювалася зазвичай у внутрішньому колі, об'єктом якої була переважно економічна політика уряду.

У період реформ 1860-х — 1870-х рр. було впроваджено нову систему міського управління (Міське положення від 1870 р.), яка з певними змінами (нове Положення від 1892 р.) проіснувала до падіння Російської імперії. В основу формування соціальних відносин відтоді було покладено не юридично закріплений становий, а буржуазний матеріально-фінансовий принцип. Положення від 16 червня 1870 р.¹² передбачало перетворити міське громадське управління на дієвий інститут самоврядування, який не мав станового поділу, залучивши до нього привілейовані, заможні й освічені прошарки населення (дворянство, купецтво, чиновництво, професуру, представників вільнонайманих професій, викладачів, домовласників). Думи одержали нові, конкретніші, повноваження, власний бюджет, муніципальну нерухомість та право розпоряджатися прибутками й видатками з міської скарбниці.

Право участі в міських виборах отримували всі фізичні та юридичні особи, що сплачували на користь міста збір із нерухомого майна або додаткові відрахування з торгово-промислових документів. У законодавчому акті зазначалося, зокрема, те, що одне гільдійське свідоцтво надавало право участі у виборчих зборах тільки одній особі (або тій, на чие ім'я воно видавалося, або за його дорученням кому-небудь із членів родини). Однак закон не забороняв купецьким родичам брати участь у виборах як власникам нерухомості, тимчасовим купцям тощо. Вибори проводилися окремо по трьох категоріях (куріях) — великих, середніх і дрібних платників податків, кожна з яких обирала 1/3 гласних міської думи. Тобто один голос великого платника податків дорівнював кільком голосам середніх і кільком десяткам дрібних. Крім того, закон дозволяв

¹¹ Ковалинский В. В. Меценаты Киева. 2-е изд. Киев, 1998. С. 183.

¹² Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). Собр. 2-е. Т. 45, ч. 1. № 48498. С. 821–839.

виборцеві однієї курії балотуватися у гласні на зборах іншої, що надавало заможним містянам можливість контролювати вибори в нижчих куріях.

Загальна кількість гласних у Київській міській думі становила 72 особи. Обрані понад визначене число автоматично ставали кандидатами у гласні. Функції думи були не тільки розпорядчими, а й законодавчими — вона отримала право видавати обов'язкові постанови, що мали силу закону для містян. Дума обирала членів виконавчого органу — управи, а також міського голову, який очолював обидві установи. На ці посади могли претендувати всі городяни, які володіли правом голосу (не обов'язково гласні). Термін повноважень органів міського самоврядування визначався чотирма роками. Контроль над законністю діяльності міського самоврядування здійснював губернатор, а розгляд скарг на міську владу доручався спеціально створеному губернському в міських справах присутствію. Проте у сфері наданої реформованій міській думі компетенції, насамперед місцевого господарства, вона діяла цілком самостійно.

Отже із запровадженням майнового цензу за Міським положенням право обирати здобули лише кияни, котрі сплачували податки. У 1871 р. до виборчих списків було внесено 3222 особи, а на вибори з'явилися всього 530 (16%). Повторне скликання зборів мало ще більш невтішні результати, коли прийшло знову мало виборців. Особливістю перших виборів до Київської міської думи було й те, що гласних обирали, не знаючи їхніх достоїнств і діловитості, містяни були позбавлені передвиборчих зустрічей. Заможні кандидати першої і другої категорії через агітацію та підкуп нав'язувалися виборцям третьої, і в результаті близько 3 тис. київських міщан-виборців під час перших виборів до думи серед 72 гласних не отримали свого представника¹³. Гласними тоді було обрано 26 купців, 21 чиновник, 14 професорів, 7 військових і по 2 протоієреїв та інженерів¹⁴. Списки до міської думи 1879 р. зафіксували трохи більше виборців — 4157, що становило близько 3% усіх мешканців Києва. Із них 57 (7%) значилися домовласниками, а 42,3% — торговцями. Однак на вибори з'явилися тільки 692 особи (у відсоткову відношення майже стільки ж, як і в 1871 р.).

За соціальним складом у перші три каденції (1871–1875, 1875–1879, 1879–1883) в Київській думі чітко проглядалася тенденція, що купецтво мало більшість: відповідно 26, 35 і 36 мандатів. Другу позицію попе-

¹³ Киевлянин, 1871. 21 октября. С. 3.

¹⁴ Державний архів м. Києва (Держархів м. Києва). Ф. 163. Оп. 39. Спр. 211. Арк. 98–99.

ремінно поділяли між собою чиновництво і професура. Зокрема серед останніх було обрано 14, 13 і 17 гласних¹⁵. Такому їх значному числу дума завдячувала Університету св. Володимира. Сучасники не випадково наголошували, що професорсько-купецький елемент весь час панував у реформованій Київській думі.

Купці-гласні об'єктивно могли суттєво впливати на ухвалення рішень думи та розподіл державних і міських замовлень між приватними підприємцями. Зокрема членами міської управи в 1871 р. стали такі купці, як М. Попов, Є. Чернов, Ф. Дитятин, О. Некрасов, що були зафіксовані в купецькому реєстрі того року¹⁶. Першим головою оновленої думи став промисловець, нащадок відомої купецької родини, камер-юнкер імператорського двору П. Демидов. Саме за його каденції в 1874 р. на Думській площі (тепер — майдан Незалежності) розпочалося будівництво нового приміщення думи, яке було завершено через два роки. А вже 1878 р. у ньому засідали гласні¹⁷. Ця споруда на багато років стане символом влади в місті. Сюди прагнули потрапити найвпливовіші та найамбітніші кияни. Статус думського гласного не лише додавав громадського престижу, але й передвіщав матеріальні вигоди. Залишалось лише заручитися симпатіями містян. Натомість варто визнати й той факт, що чимало гласних, у тому числі купці, розглядали депутатство, як і раніше, що воно буде почесним, тож намагалися не лише уникати праці в комісіях управи, а й не з'являтися на засідання думи¹⁸.

Якщо більшість представників міщанства, селянства та цехових, як правило, узагалі ігнорували вибори, а освічені прошарки населення не виявляли особливого інтересу до участі в міському самоврядуванні, купці, які тут лобювали власні інтереси, за традицією продовжували ставитися до думи як до власної станової установи. Місце в ній їм забезпечувало володіння значною власністю, унаслідок чого вони потрапляли до списків виборців перших двох категорій. Купці виділялися ще й соціальною активністю, а тому за них віддавали голоси виборці третьої категорії, замість того, щоб обирати власних кандидатів. Так, за другої каденції в думі майже всю третю категорію було представлено середнім і дрібним купецтвом¹⁹. До того ж підприємці користувалися недоскона-

¹⁵ Держархів м. Києва. Ф. 163. Оп. 39. Спр. 211. Арк. 98–99; Записка сенатора А. Половцева о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии. С.-Петербург, 1882. Ч. 1. С. 165, 178.

¹⁶ Держархів м. Києва. Ф. 163. Оп. 55. Спр. 19. Арк. 74–77.

¹⁷ Друг О., Ковалинський В., Мельник О. Від війта — до мера. С. 29–30.

¹⁸ Обзор деятельности городской думы за 1871–1882 гг. Киев, 1883. С. 4.

¹⁹ Киевлянин. 1875. 10 января. С. 3.

лістю виборів за Міським положенням 1870 р., скуповуючи довіреності для обрання в думу лояльних до себе гласних. Тому не дивно, що дума першочергово розвивала центр Києва, де у власних садибах проживали заможні гласні²⁰.

У 1880-х рр. владу цікавила залежність активності гласних від їх соціального походження. Зокрема сенатор О. Половцев, перебуваючи в Києві, узявся за підрахунок зайнятості гласних у роботі комісій зі врахуванням категорії, від якої ті були обраними. Виявилось, що купці домінували із вагомою часткою у 45% складу всіх гласних, тоді як домовласники — 28,1% від першої категорії, 40,5% — від другої та 31,4% — від третьої²¹.

Частка купців в органах міського самоврядування найбільшою була у великих торговельних центрах, де вони становили найзаможнішу та найвпливовішу соціальну групу. Так, відсоток купців і почесних громадян із купецького стану (із правом особистого голосу й за дорученням) у складі дум найбільших українських міст за четверту каденцію (1883–1886 рр.) у середньому становив 48,2%²². Із посиленням ролі місцевого самоврядування купці стали важливою його складовою як гласні думи та члени управ. Купецтво, котре поряд із дворянством представляло найбільш заможні прошарки міста, не тільки продовжувало зберігати за собою значення самостійної сили в нових соціально-економічних умовах, а й, більш того, посилювало свою роль у громадському житті.

У перші каденції роботи дум угруповання гласних формувалися за станово-професійно-освітнім принципом. Як правило, одне з них консолідувалося навколо купецтва, до якого долучалися підприємці з інших соціальних верств, а друге — охоплювало представників чиновництва й інтелігенції, які здебільшого були дворянами або різночинцями²³.

На середину 1880-х рр. дедалі чіткіше почала проявлятися недосконалість виборчої системи. Немало сучасників були розчаровані в її дієвості. Так, один із них, О. Цитович, нарікав: “Суспільна вакханалія, що називається виборами, або інакше школа суспільної аморальності [...] переконала всіх в повній неспроможності принципу міського самовря-

²⁰ Володько В. Как киевляне Думу избирали. URL: <https://kiev24.ua/articles/kak-kievlyane-dumu-izbirali-45>

²¹ Глизь Ю. І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.). С. 60–61.

²² Дані взято: Нардова В. А. Городское самоуправление в России в 60-х — начале 90-х годов XIX в. Правительственная политика. Ленинград, 1984. С. 70.

²³ N. N. Наше городское представительство [письмо в редакцию] // Вестник Европы. 1882. Т. 6, кн. 11. С. 378–384.

дування. Збирання доручень, спювання, дармове частування виборців, упрощування, наклеп практикуються найменш сумлінними, хижацькими елементами — пройдисвітами, що беруть гору над усім чесним та інтелігентним, і які потрапляють у громадські діячі. Це є тим, що жартома називається громадським самоврядуванням... Гласними стають переважно пройдисвіти, тому депутати мають призначатися начальником губернії»²⁴.

11 червня 1892 р. набуло чинності нове Міське положення²⁵, за яким, серед іншого, посилювався контроль місцевої адміністрації за діяльністю органів міського самоврядування. Справедливо визнаючи вади виборчої системи, законодавці пішли шляхом не розширення, а скорочення складу виборців через обмеження останніх із незаможних та малоосвічених, які не виявляли активності як під час виборів, так і у званні гласних та найбільше піддавалися маніпулюванню. Право голосу зберегли фізичні та юридичні особи, що мали майновий ценз, зокрема в губернських центрах не менше 1,5 тис. руб., до списку виборців вносилися наймачі квартир, ліквідовувався один зі шляхів підкупу голосів — передача довіреностей представникам від установ, товариств, компаній, монастирів і церков. Якщо раніше право голосу мали всі платники податку, то за новим положенням коло виборців звузилося до заможних киян — промисловців, купців 1-ї і 2-ї гільдій та великих домовласників.

Із посиленням економічного становища купців для них дедалі більшої ваги набувало право виборчого цензу. Поряд із цим глибше входження до суспільного життя міст давало можливості неформального впливу на обрання чи переобрання в органах самоврядування. У багатьох містах на рубежі століть розпочиналася епоха перетворення купецтва, у цілому підприємницького прошарку, на місцевих громадських діячів.

На перших виборах за новим законодавством у 1893 р. відбулася зміна в розстановці сил у Київській міській думі: першість тепер склали чиновники і гласні інтелектуальних професій, котрі отримали 47 мандатів, тоді як купці — лише 20 (також було обрано 8 військових, по 1 священику й міщанину)²⁶. Серед тих, кому кияни віддали свій голос і право працювати на благо міста, були такі авторитетні підприємці, як купець-старообрядець М. Дегтерьов, цукрозаводчик Ф. Терещенко, власник великого дріжджево-спиртового заводу М. Чоколов та ін. Відтоді в Києві спостерігалось зниження частки купецтва серед гласних міської думи. Якщо за Міським положенням 1870 р. в думі найбільше було

²⁴ Киевское слово. 1887. № 55. С. 3.

²⁵ ПСЗ РИ. Собр. 3-е. Т. 12. № 8708. С. 430–456.

²⁶ Киевлянин. 1893. 5 декабря. С. 3.

купців, то вже на початку XX ст. — чиновників, професорів і представників вільнонайманих професій. Верховна влада через зміни у законодавстві усунула від управління містом соціально-пасивну частину виборців. У 1897 р. право голосу в Києві мали всього близько 3 тис. із 258,2 тис. мешканців, тобто трохи більше 1% населення. Вузькі межі волевиявлення міського населення продовжували зберігатися й на початку XX ст.

Аналіз складу гласних дає також уявлення про територіальну специфіку Києва, адже вони віддзеркалювали соціальний профіль окремого виборчого округу. Зокрема в Подільському було розташовано не лише чимало підприємств — тут щорічно відбувався Контрактовий ярмарок. Тож звідси до міської думи обиралися здебільшого купці. Зокрема весь час зберігала свою присутність як гласні така відома купецька династія з Подолу, як Кобці (три місця вони мали ще в першій думі)²⁷.

Із запровадженням нового Міського положення, у порівнянні з попереднім, суттєво змінився склад міських дум не лише в Києві, а й інших великих українських містах. За підрахунками В. Нардової по Одесі, Харкову, Катеринославу та Києву найменша частка купців-гласних була саме в останньому — 22,2%. Лише у Харкові за новим виборчим законом питома вага купців не зменшилася й вони продовжували становити більшість²⁸. У складі Київської думи за підсумками виборів 1902 р. першість (серед 78 гласних) посідали чиновники — 45%, водночас ще донедавна домінуюча група купців складала лише 18%²⁹.

Найбільшими здобутками завдяки своєму професійному й освітньому рівням відзначилися гласні каденцій 1887–1902 рр. Саме на кінець XIX ст. припав найбільший економічний і культурний поступ Києва — за міського голови С. Сольського (1887–1900 рр.), професора Київської духовної академії, який вирізнявся демократичними поглядами й відданістю справі благоустрою рідного міста, активно виступав за впровадження в міське господарство новинок техніки. У цей час було вдало вирішено багато назрілих економічних і соціальних проблем: збудовано першу міську електростанцію й централізовану каналізацію, пущено перший у Російській імперії електричний трамвай, облаштовано Київську гавань, що стала однією з найбільш зручних на Європейському континенті, засновано політехнічний інститут, проведено Київську сільськогоспо-

²⁷ Держархів м. Києва. Ф. 163. Оп. 7. Спр. 1780. Арк. 179.

²⁸ Нардова В. А. Самодержавие и городские думы в конце XIX — начале XX века. С.-Петербург, 1994. С. 35.

²⁹ Глизь Ю. І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.). С. 64–65.

дарську і промислову виставку (1897 р.), яка отримала солідний статус усеросійської, споруджено київський театр “Соловцов”, відкрито пам’ятник Богданові Хмельницькому, а також завершено спорудження Володимирського собору й у цілому здійснено значне культурно-освітнє будівництво. І до всіх цих справ активно долучалося місцеве купецтво, представники якого в думі ухвалювали рішення щодо фінансування або виявляли власну підприємницьку ініціативу, спонсорство, добродійність у заснуванні, розбудові того чи іншого об’єкта (як у випадку з тим самим політехнічним інститутом)³⁰.

Найбільшим успіхом відзначилися гласні тих каденцій, які забезпечували наповнення бюджету, а отже стабільний розвиток міського господарства. Ними стали насамперед купці, які мали досвід професійної діяльності й упроваджували нові технології, що їх потребувала міська інфраструктура. Практичне та консервативне ставлення купецтва до міського самоврядування сприяло розвитку благоустрою міста. Узагалі стабільність складу Київської думи в кілька каденцій поспіль зумовлювала ухвалення більш перспективних і практичних рішень на користь міста, чому допомагав підприємницький досвід купців, які працювали в ній, і повна відсутність міжпартійної боротьби.

Водночас упровадження податкової реформи, згідно з “Положенням про державний промисловий податок” від 8 червня 1898 р.³¹, призвело до значних змін у правовому становищі не тільки купецтва, а й усіх підприємців, що дозволило займатися торгово-промисловою діяльністю без вибірки гільдійських свідоцтв. Тепер об’єктом обкладання ставав не підприємець, а підприємство. Для здійснення торгово-промислової діяльності не треба було бути купцем — право на неї надавали промислові свідоцтва. Податки бралися з кожного промислового чи торговельного підприємства, незалежно від їх кількості у власника. Державному промислому податку підлягали всі види підприємств — промислові, торговельні, транспортні, кредитні, страхові, а також приватна підприємницька діяльність. Положення 1898 р. зобов’язувало сплачувати за право користування становими привілеями, крім основних податків, ще й гільдійський³². Таким чином, станові засади у сфері підприємницької діяльності скасовувалися, обривався прямиий зв’язок між підприємництвом і належністю до купецтва, що неминуче вело до скорочення його чисельності.

³⁰ Державний архів Київської області (Держархів Київської області). Ф. 9. Оп. 12. Спр. 65. Арк. 1–45.

³¹ ПСЗ РИ. Собр. 3-е. Т. 18, ч. 1. № 15601. С. 489–515.

³² *Донік О. М.* Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). С. 25–26.

Відповідно зменшувався і його вплив у київському самоврядуванні, хоча на межі XIX–XX ст. воно все ще було досить чисельною групою в надзвичайно строкатій за своїм соціальним складом міській думі.

Революційні події початку XX ст. сприяли кардинальним змінам у складі думи. Боротьба на виборах, як і робота під час засідань, набули “партійного” характеру. У 1906 р. під час агітації точилася гостра боротьба між “партією проценкістів” (група попереднього голови думи В. Проценка), “прогресистів” (очолювані І. Дьяковим) та “добрининців” (гласного М. Добриніна). Широко про себе заявили чорносотенці на чолі з гласним Ф. Ясногурським, а також у цілому монархічні партії. Унаслідок активної виборчої діяльності так званого “лівого” спрямування було обрано 42 особи, натомість “правого” — 30. У новообраній думі першість посідали професори й викладачі, котрих було 21, за ними йшли чиновники — 17 та купці — 13³³.

На наступних виборах боротьба розгорілася між партіями “прогресистів” і так званих “націоналістів”, фактично — російських. Перші робили наголос на шовіністичних поглядах своїх опонентів, тоді як ті доводили, що “прогресисти” не розуміються на міському господарстві й тільки займаються “політиканством”. У результаті жорсткої передвиборчої боротьби до думи пройшла більшість саме за списками “націоналістів”. Таким чином, політичне життя Києва після 1906 р. відзначалося появою виборчих партій, які гостро конкурували між собою.

Слід визнати, що з кінця XIX ст. до Київської думи обиралося дедалі більше державних чиновників, професорів університету, викладачів і представників “вільних” професій. Утраті купцями значення самостійної сили в управлінні Києва зі зменшенням їх питомої ваги в міському самоврядуванні сприяли і як помітна політизація громадського життя після 1905 р., так економічна криза, що розпочалася 1901 р., яка дещо звужувала матеріально-фінансовий потенціал підприємців. Головну роль у міській думі на початку XX ст. почали відігравати не міжстанові суперечності, а різні політичні погляди. Купецтво більше не було нероздільною групою в міському самоврядуванні, тепер певну вагу мали лише окремі його представники, що діяли на боці різних “партій” і “блоків”. Ослаблювало вплив купців у думі й щораз більше залучення їх до діяльності різних професійних об’єднань, які відстоювали економічні інтереси останніх на місцевому та міжрегіональному рівнях.

³³ Ясногурский Ф. Н. Характеристика деятельности киевского общественного управления за истекшее четырехлетие 1906–1910 гг. Киев, 1910. С. 20, 23, 26; Киевлянин. 1906. 16 февраля. С. 3.

Бачити купця міським головою у Києві до 1870-х рр. було звичним явищем. Утім із розширенням прав і компетенції органів міського самоврядування репрезентанти цієї верстви втратили монополію. Із погляду ієрархії цінностей тих представників купецтва, які перебували на відповідальній громадській роботі, посада міського голови сприймалася водночас і як державна служба, і як служіння загальногромадському, загальноміському “благу”, що відповідало службовій етиці, запровадженій у Росії разом із “Табелем про ранги”. Серед відомих голів реформованої Київської міської думи слід згадати купця 1-ї гільдії, грека за походженням, І. Толлі (1884–1887 рр.), який був гласним із першої її каденції. Про нього сучасник писав, що відсутність відповідної освіти компенсувалася “видатним практичним розумом”, що допомагало йому успішно справлятися зі своїми обов’язками. Спадковий почесний громадянин, комерції радник, власник пивоварного заводу, голова правління Київського земельного банку, він був також благодійником, зокрема будівничим Благовіщенської церкви на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці. Своє жалування як міського голови передавав на потреби міста³⁴.

Після І. Толлі жоден купець у Києві більше не обирався на посаду міського голови, навіть попри той факт, що на цей час представники купецької верстви становили не менше чверті від усіх гласних думи. Зокрема міськими головами почергово були С. Сольський (1887–1900 рр.) — професор Київської духовної академії, виходець зі священницької родини; В. Проценко (1901–1906 рр.) — доктор медицини, дворянин; І. Дьяков (1906–1916 рр.) — чиновник, дворянин; Ф. Бурчак (1916–1917 рр.) — лікар, виходець із міщан³⁵.

За міськими положеннями думи були зобов’язані дбати про добробут і здоров’я містян, забезпечувати їх початковою освітою, підтримувати культуру, сприяти благодійництву. Російська імперія переймала досвід прогресивних методів господарювання, починаючи лише з ліберальних реформ 1860-х — 1870-х рр. Упродовж усього ХІХ ст. благоустрій міста лягав нелегким тягарем на киян, особливо на підприємців.

Купці брали участь у думських дискусіях як гласні, що ухвалювали рішення про розподіл громадських коштів, і як претенденти, підрядники чи платники податків, будучи пов’язаними нормами договорів та приписами. Основним джерелом достатку Києва був його економічний потенціал, торгівля і промислове виробництво, які водночас розвивали

³⁴ Ковалинський В. В. Київські мініатюри. Книга п’ята. Київ, 2006. С. 445; Ярон С. Г. Киев в восьмидесятих годах. Воспоминания старожила. Киев, 1910. С. 73.

³⁵ Салій І. Обличчя столиці в долі її керівників. Київ, 2008. С. 39–44.

сферу послуг, що піднімала ціни на нерухомість. Предметом першочергової турботи міських дум завжди був збалансований бюджет.

На практиці поліетнічне за своїм складом купецтво в Київській міській думі відстоювало інтереси як громадські, так і своєї верстви та особисті. Воно визначало обличчя міста, активно розвиваючи місцеву торгівлю, промисловість, транспорт, підтримуючи розбудову міського господарства, а також спорудження об'єктів соціального, культурно-освітнього, релігійного призначення — училищ, лікувальних закладів, притулків для безпритульних і престарілих, церков та ін.

Важливим мірилом оцінки діяльності думи були будівельні проекти, завдяки яким інфраструктура міста значно покращувалася. Урбаністичний характер вулиць і бульварів, нові адміністративні й торгово-фінансові споруди, прокладання каналізації, забезпечення водопостачанням, а згодом і електроенергією стали основними індикаторами культурності Києва. Діяльність купців, у цілому підприємницького про шарку, спрямована на вирішення нагальних проблем збіднілого населення, підвищення освітнього рівня містян, задоволення їхніх духовно-культурних потреб стала важливим фактором у наданні художньої виразності зовнішньому вигляду Києва та забезпеченні його соціальної інфраструктури³⁶.

Міські управи, поряд з іншим, здійснювали нагляд за спорудженням нових підприємств та промислових комплексів. Будівництву передувала процедура аукціону. Створені з членів міської управи комісії здійснювали інспектування об'єкту. Остаточний дозвіл отримували лише ті підприємці, які письмово могли гарантувати випуск певних обсягів продукції або надання необхідних послуг і не заперечували проти запропонованої ціни. Купцям дозволялося будувати фабрики в межах міста лише за погодженням із міською владою та після сплати вартості оренди землі. Території заводів, як правило, орендувалися. Натомість великі підприємці намагалися придбати землю здебільшого в повному обсязі майнових прав. Але їм доводилося проходити шлях через органи міської управи, а згодом — чекати затвердження на рівні губернії та відповідного міністерства.

Депутатство в міській думі давало купцям можливість швидше долати бюрократичну тяганину щодо створення торговельних закладів або промислових підприємств, розширення наявних виробництв. Узагалі, коли підприємець звертався до губернського правління з клопотанням про спорудження заводу або нового фабричного корпусу, то міг розраховувати на дозвіл лише тоді, коли це не вимагало від держави фінансових

³⁶ *Донік О.М.* Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). С. 192–193.

витрат, гроші вкладалися у власну землю, і від створеного виробництва не очікувалося якихось негативних соціальних наслідків.

Міські споруди та житлові будинки купецтва уособлювали символічний капітал нового підприємницького прошарку, який разом із дворянством зайняв місце в органах самоврядування, що ухвалювали рішення про їх спорудження. Розмір, обсяг, витрати на будівництво вокзалів, театрів, поштамтів, музеїв, адміністративних і думських будівель стали індикатором волі й зусиль міської еліти, до якої належала верхівка місцевого купецтва, до перетворень та формування нового громадського середовища. В архітектурному стилі міст убачалися прагнення підприємців досягти максимального балансу економічних та суспільних інтересів у своїй самопрезентації³⁷.

В останній третині XIX ст. в найбільших містах для відпочинку промисловців і купців з'явилися спеціальні клуби або зібрання, де влаштувалися розважальні, благодійні, культурно-освітні заходи. Так, 1882 р. в Києві на Царській площі (тепер — Європейська), де сходилися шляхи на Поділ, Печерськ, Верхнє місто і до залізничного вокзалу, купецьке зібрання за сприяння голови його ради М. Дегтерьова звело для своїх потреб ошатний особняк за проектом архітектора В. Ніколаєва із найкращим у місті акустичним концертним залом³⁸. Споруда і сьогодні є окрасою Києва, тут розміщується Національна філармонія України.

Найбільш величним пам'ятником інвестицій купців Бродських на громадські потреби став критий Бессарабський ринок — одна з найпомітніших споруд комерційного характеру у центрі Києва. Він був побудований на кошти, пожертвовані за заповітом Лазарем Бродським (500 тис. руб.). Торговельний заклад, відкритий у липні 1912 р., складався з 31 магазину по всьому периметру, 165 місць у головній залі та ресторану на другому поверсі³⁹.

Єврейська громада Києва в особі її заможних комерсантів намагалася через благодійність завоювати авторитет у місті. Найбільшою щедрістю вирізнялася саме родина Бродських, члени якої регулярно обиралися до Київської думи й там відстоювали інтереси єврейської громади, а також дбали про розвиток освіти та медицини, асигнуючи на це чималі кошти. Так, купець 1-ї гільдії, комерції радник, “цукровий король” Лазар Бродський ще на початку своєї підприємницької кар'єри за наполяганням

³⁷ Там само.

³⁸ Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання у 28 т. Київ, 1999. Кн. 1, ч. 1: Київ, А–Л (Ч. 1). С. 504.

³⁹ Ковалинський В. В. Меценаты Киева. С. 232–233.

власного батька почав займатися добродійністю, чим здійснив стратегічно прораховане входження до кола найповажніших громадян Києва. І хоча добродійна діяльність як Лазаря, так і його брата Лева була в першу чергу спрямована на інтеграцію в міську спільноту єдиновірців, вони немало жертвували на загальногромадські справи. Тут слід згадати появу завдяки Бродським у центральній частині Києва однієї з найбільших релігійних споруд міста — синагоги, яку місцеві євреї називали за їхнім ім'ям, фінансування будівництва Київського політехнічного інституту ім. імператора Олександра II (Лазар Бродський надав 100 тис. руб., до того ж, він очолював ще й фінансову комісію комітету з його спорудження)⁴⁰.

У житловому будівництві великих міст наприкінці XIX — на початку XX ст. особливо відчутно виявився вплив приватної власності. Зокрема купці ставали власниками земельних ділянок у престижних міських районах, де зводили власні особняки, значно потіснивши поміщиків, чиновників, військовослужбовців, професорів. Залежно від достатку господарів будинки вирізнялися мірою “парадності”. У Києві на цей час припали дві “будівельні лихоманки”, що охопили все місто й особливо район Липок. Зведення нових будинків обумовлювалося пошвавленням ритму економічно-комерційного життя всього краю, набуттям містом статусу важливого торговельно-промислового осередку, насамперед цукроваріння⁴¹. Тут було споруджено або перейшли у власність від інших осіб і зазнали перебудови за модерними архітектурними канонами монументальні особняки таких відомих цукрових промисловців, які належали до купецької верстви або походили з неї: М. Гальперін, М. Закс, С. Ліберман, І. Зайцев, С. Могилевцев, С. Аршавський, С. Кандиба, Я. Сироткін, родини Бродських, Терещенків та ін. Так, М. Гальперін, придбавши в колезького асесора В. Рубінштейна садибу з будинком на розі вул. Шовковичної й Олександрівської (тепер вул. М. Грушевського), за проектом архітектора В. Николаєва облаштував особняк, який набув рис венеціанських палаццо доби Відродження і став одним із найпривабливіших на

⁴⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України). Ф. 830. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 1–39; *Кальницький М.* Синагога Киевской иудейской общины. 5656–5756. Киев, 1996. С. 16; *Ковалинський В. В.* Меценаты Киева. С. 215, 222, 231.

⁴¹ *Ясевич В. Е.* Архитектура Украины на рубеже XIX–XX веков. Киев, 1988. С. 23–24.

Липках⁴². Більшість будинків-особняків, що належали родині Терещенків у Києві, є справжніми витворами архітектурного мистецтва⁴³.

В останній чверті XIX ст. бурхливий розвиток Києва, розширення його території та забудови, збільшення населення гостро актуалізували питання санітарного стану, благоустрою, у тому числі прокладання каналізації. У цей час у місті декілька разів спалахували епідемії холери, дизентерії, тифу, тому за рівнем загальної смертності воно займало одне з перших місць у Росії серед великих міських центрів, не говорячи вже про Західну Європу. Не надто привабливим був навіть діловий центр — Хрещатик⁴⁴.

Для реалізації такого нового і складного проекту, як спорудження каналізації, потрібні були значні фінансові можливості, яких місту бракувало. Тому за справу взялися заможні громадяни, заснувавши 1892 р. Київське акціонерне товариство каналізації (основний його капітал у розмірі 1 млн 600 тис. руб. створювався винятково на громадських засадах). Частина акцій на спорудження каналізації придбали київські домовласники, решту витрат узяли на себе найзаможніші кияни. Так, М. Терещенко виділив 161 тис. руб., його брат Ф. Терещенко — 50 тис. руб., а Лазар і Лев Бродські — 261 тис. руб. Сформований київською громадськістю, насамперед купецтвом, капітал дав змогу за досить короткий час здійснити справу першочергової важливості, яка стала необхідною умовою соціального життя. Уже у грудні 1894 р. передбачена проектом система київської каналізації стала до ладу. Із цього часу місто мало повну роздільну каналізацію, яка була третьою у країні після Одеси та Ялти⁴⁵.

Уже із середини XIX ст. участь купців у добродійній діяльності набула форм престижної соціальної поведінки. Така діяльність демонструвала чималі громадські потенції купецтва, які яскраво розкривалися в роботі його представників в органах міського самоврядування. Із переходом до сфери їхньої компетенції багатьох лікарень, установ громадської опіки й навчальних закладів упродовж останньої чверті XIX ст.

⁴² Друг О. Будинки цукропромисловців на вулиці Шовковичній // Янус. Нерухомість. 1998. Ч. 4. С. 12.

⁴³ Друг О. Палаціки “цукрових королів” // Старожитності. 1995. № 1–2. С. 3.

⁴⁴ Канализация Киева, 1894–1994 гг. / П. И. Петимко, М. Ф. Царик, П. Л. Кисленко, В. В. Кобзарь. Киев, 1994. С. 7–8.

⁴⁵ Держархів м. Києва. Ф. 163. Оп. 48. Спр. 58. Арк. 1–83; Донік О. Впровадження мереж централізованого водопостачання й водовідведення як важливий чинник модернізації міського господарства України (остання третина XIX — початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Київ, 2017. Вип. 26. С. 98.

практика купецької благодійності набула нових стимулів для розвитку. Спектр її мотивів розширювався за рахунок появи нового, що його російська дослідниця Г. Ульянова назвала “мотивом довіри до громадського самоврядування”⁴⁶. Ця практика значною мірою трималася на участі самих купців у муніципальній діяльності.

Купецтво брало на себе функції державної опіки ще й з метою посилення своїх позицій у суспільстві. Представники економічної еліти, залучаючись до благодійності, були зацікавлені в нагромадженні символічного капіталу, який з огляду на численні прогалини в державному фінансуванні можна було здобути активною громадською позицією та добродійною діяльністю. Стратегічною метою купців стала інтеграція у суспільне життя міста, а також у суспільний устрій держави⁴⁷.

Через брак коштів Київська міська дума асигнування на соціальні проекти виділяла вибірково, та й не завжди в необхідних обсягах. У такій ситуації благодійництво купців було одним із засобів самоутвердження у житті міської громади, коли фінансування багатьох соціальних і культурних закладів, особливо освітніх і лікувальних, у цілому здійснювалося за рахунок приватних сум.

Бажання купецтва до набуття освіти та сприяння її розвитку стало визначальним чинником прискорених змін у житті міської громади Києва. У цій справі громадянська активність купців визначалася двома головними полюсами — підприємницькою зацікавленістю та громадськими інтересами. Сприяння освіті вважалося служінням “загальному благу” і поряд із піклуванням про громадську систему охорони здоров’я було стрижневим напрямом діяльності підприємців.

Величезний попит у кваліфікованих кадрах на виробництві, у торгівлі, фінансовій сфері був додатковим стимулом пожертвувань на освіту, що спонукало підприємців організовувати загальноосвітнє та професійне навчання як для своїх працівників, так і для суспільного загалу у цілому. Там, де недостатньо або взагалі не реалізовувалася державна освітня політика, а міська дума не була здатна сповна опікуватися освітою, вона ставала справою підприємців. Купці як гласні думи вважали, що підготовлені кадри вкрай потрібні для розвитку місцевої промисловості. Завдяки їхнім зусиллям у розвитку освітньої сфери процеси формування

⁴⁶ Ульянова Г. Н. Благотворительность московских предпринимателей. 1860–1914. Москва, 1999. С. 249.

⁴⁷ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні: 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії). С. 354.

культурного середовища в Києві з кожним пореформеним десятиліттям набирали ваги.

Розвиток ринкових відносин найбільше стимулював таку її галузь, як комерційну, а саме заснування комерційних училищ. До тих, які майже повністю утримувалися на кошти купецтва, належало 1-ше Київське. Рішення про його заснування місцеве купецьке товариство ухвалило 20 листопада 1888 р. у зв'язку з порятунком імператорської родини під час аварії поїзда. Причому вперше виказав думку з цього приводу староста цього об'єднання М. Чоколов п'ятьма місяцями раніше — 22 червня⁴⁸. Утім минуло майже вісім років, перш ніж у серпні 1896 р. було затверджено статут закладу⁴⁹. Свою роботу 1-ше Київське комерційне училище розпочало у жовтні того року в орендованому приміщенні, а в 1899 р. його учні здобували знання вже у власній, належним чином облаштованій будівлі, зведеної на кошти купців й інших підприємців. Загальна вартість проекту склала 340,5 тис. руб., із них 147,5 тис. становили кошти купецького товариства, а 156 тис. — пожертвування окремих підприємців, серед яких виділявся внесок Лева Бродського — 115 тис. руб.⁵⁰ Справами училища керувала попечительна рада у складі професора Університету св. Володимира М. Самофалова (голова), купців М. Чоколова (заступник голови), Л. Бродського, С. Могилевцева, Д. Марголіна, М. Дегтерьова та Я. Бернера, більшість з яких на той час були гласними Київської думи⁵¹.

Окремі купці та їх об'єднання, насамперед купецькі товариства, упродовж другої половини XIX — початку XX ст. активно сприяли розширенню мережі не тільки спеціальних, а й початкових і середніх загальноосвітніх закладів, будучи зацікавленими в піднятті професійного, та й загальноосвітнього рівня молоді, дорослого населення. Київський педагогічний музей ім. цесаревича Олексія (нині — Київський міський будинок учителя) з'явився в місті 1901 р. завдяки щедрому пожертвуванню уродженця Брянська, лісопромисловця, купця 1-ї гільдії С. Могилевцева — голови Київського біржового комітету (з 1900 р.), гласного думи (з 1882 р. впродовж 11 років)⁵². Педагогічний музей поряд зі спорудою Університету св. Володимира став символом Володимирської

⁴⁸ Держархів м. Києва. Ф. 94. Оп. 4. Спр. 1. Арк. 1.

⁴⁹ Киевское Первое Коммерческое училище, основанное Киевским Купеческим обществом. Краткий обзор основания училища и деятельности Попечительного совета. 1888–1913 гг. Киев; Демиевка, 1913. С. 15.

⁵⁰ Держархів м. Києва. Ф. 94. Оп. 4. Спр. 1. Арк. 25, 42, 47.

⁵¹ Там само. Оп. 1. Спр. 2512. Арк. 3.

⁵² Ковалинский В. В. Меценаты Киева. С. 425–426.

вулиці. Зокрема саме тут з березня 1917 р. засідала Українська Центральна Рада на чолі з М. Грушевським⁵³.

Як громадський діяч С. Могилевцев найбільше уваги приділяв розвитку освітньої сфери. Був почесним попечителем Київського художнього училища, членом правління Товариства розповсюдження комерційної освіти, Товариства сприяння академічному життю учнів у вищих навчальних закладах, членом комітету зі влаштування політехнічного інституту та головою ради комерційного інституту⁵⁴.

Модернізація, яка охопила всі сфери міського життя, у першу чергу промисловість і торгівлю, спонукала Київську думу підтримувати фінансові й організаційні зусилля підприємців, серед яких домінували представники купецького стану, у заснуванні політехнічного та комерційного інститутів. Ще на початку 1890-х рр. промислова й фінансова буржуазія, наукова громадськість наполегливо порушували питання про заснування в Києві технічної школи. Але справа зрушила з місця після зустрічі 1 жовтня 1896 р. міністра фінансів С. Вітте з делегацією, очолюваною міським головою С. Сольським, на якій урядовець завірив, що підтримає конструктивні починання місцевої громадськості у справі заснування технічної школи. 12 жовтня Київська міська дума постановила: “Визнати бажаним відкриття в Києві середнього механіко- і хіміко-технічного училища”⁵⁵.

Уже 25 листопада 1896 р. на квартирі Лазаря Бродського відбулася нарада, в якій узяли участь, крім підприємців, представники міської влади, адміністрації Південно-Західної залізниці, професори університету, інженери. Після обговорення було вирішено заснувати в місті не середній технічний навчальний заклад, а політехнічний інститут, який мав готувати інженерів-технологів, агрономів та керівників великих промислових підприємств. До комітету із заснуванням навчального закладу ввійшли такі відомі підприємці Правобережної України, як М. Терещенко та його сини Іван, Олександр, Лазар і Лев Бродські, Я. Бернер, С. Могилевцев, М. Хряков та ін.⁵⁶

Політехнічний інститут розпочав свою роботу 31 серпня 1898 р. у щойно збудованому приміщенні комерційного училища по вул. Бульварно-Кудрявській, а на день раніше, 30 серпня, відбулися закладини

⁵³ Грушевський М. Спомини (Ч. II) // Київ. 1989. № 8. С. 135–136.

⁵⁴ Третьяков А. П. Купцы города Киева. С. 296.

⁵⁵ Ц-овский В. Киевский политехнический институт Императора Александра II. Издание Ф. Л. Иссерлиса. Киев, 1898. С. 6–9.

⁵⁶ Там же. С. 10.

власного корпусу інституту по Брест-Литовському шосе⁵⁷. У зборі коштів на будівництво КІІ найбільшу участь узяли представники промислово-фінансових і торгових кіл, профільні установи, міська влада. Усього ж пожертвування надійшли від 84 фізичних та юридичних осіб. Із загальної суми 2 млн 451 тис. 234 руб. останні виділили на цю справу понад 1 млн руб. Так, найбільші внески зробили такі установи і приватні особи: Київська міська дума — 300 тис. руб., родина Терещенків — 150 тис., Лазар Бродський — 100 тис., Київський біржовий комітет — 72 тис., Товариство Тростянецького цукрового заводу — 18 тис., нащадки Ф. Терещенка — 15 тис., київські промисловий і земельний банки — по 15 тис. кожний, купці-цукрозаводчики І. Зайцев, К. Фішман, М. Гальперін — по 10 тис. руб.⁵⁸

У квітні 1902 р. було завершено будівництво шести великих корпусів, які утворили ціле містечко. Інститут мав у своєму розпорядженні головний корпус довжиною 260 м, де розмістилися інженерне, механічне та агрономічне відділення, канцелярію, фундаментальну науково-технічну бібліотеку, інші навчально-допоміжні приміщення. Також звели житлові будинки для викладачів і працівників. Автор проекту архітектор І. Кітнер створив величний комплекс споруд, який кардинально змінив навколишню місцевість та роль її у житті міста⁵⁹.

Оскільки заклад готував кадри безпосередньо для виробництва, а це не завжди вабило заможну молодь, у ньому з кожним роком збільшувалася кількість вихідців із різночинної інтелігенції, міщан, робітників та навіть селян, які потребували першочергової підтримки. Уже на момент відкриття інституту серед засновників стипендіальних капіталів були С. Могилевцев (5 тис. руб.), Лазар і Лев Бродські (18 тис. руб.), М. Дегтерьов (15 тис. руб.), Я. Епштейн (12 тис. 900 руб.)⁶⁰. Пізніше, у 1903 р., дружина І. Терещенка пожертвувала на заснування стипендій його імені для незаможних студентів капітал у 30 тис. руб.⁶¹

Водночас у Києві, де тоді розмістилися відділення комерційних і державних банків, гостро відчувалася потреба у фахівцях комерційно-фінансового профілю. У 1903 р. професор Університету св. Володимира

⁵⁷ *Обремский В. А.* Постройка зданий [Киевского политехнического] института. Киев, 1914. С. 3.

⁵⁸ Держархів м. Києва. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 6.; Отчет по постройке Киевского Политехнического Института Императора Александра II. Исполнительные сметы по строительным работам. На сумму 2 451 233 руб. 74 коп. Киев, 1902. С. 569–575, 584.

⁵⁹ Київський політехнічний інститут: Нарис історії / Г. Ф. Беляков, Є. С. Василенко, М. Ф. Вілков, С. А. Гавриш, Ф. Я. Горовський, М. Л. Завіновський та ін. Київ, 1995. С. 5, 7.

⁶⁰ *Ц-овский В.* Указ. соч. С. 39.

⁶¹ Киевлянин. 1903. 25 мая. С. 3.

М. Довнар-Запольський за підтримки міського голови І. Дьякова порушив питання про заснування вищих комерційних курсів. Після трирічного обговорення дозвіл на їх організацію було отримано тільки завдяки тому, що витрати на утримання мала нести міська управа й ділові кола. Київські приватні вищі комерційні курси розпочали роботу в 1906 р., а з травня 1908 р. їх реорганізували в комерційний інститут із двома відділеннями — економічним та комерційно-технічним⁶².

Упродовж наступних чотирьох років після заснування Київського комерційного інституту підприємці надали на його потреби 250 тис. руб., з яких 100 тис. пожертвував Лев Бродський. У 1910 р. стипендіальний фонд становив 150 тис. руб. Крім цього, для підтримки навчального закладу київські купці заснували спеціальний збір у розмірі 20% із внеску за реєстрацію купецьких і промислових свідоцтв. Це був перший виш, де в офіційному порядку здобували освіту й жінки⁶³.

Не менш значним було фінансування купецтвом будівництва та утримання лікувальних закладів і заходів із подолання епідемій. Адже держава майже не надавала коштів на охорону здоров'я для широкого загалу, перекладаючи весь тягар її фінансування на місцеві органи самоврядування та на фінансово спроможних громадян. Медичне забезпечення було однією з найдошкульніших проблем економічних зрушень в індустріальних регіонах України й міських громадах, коли різке збільшення населення в містах спричинило стрибкоподібне зростання соціальних витрат. Потреба в належному медичному забезпеченні не в останню чергу була гострою ще й тому, що рівень смертності в містах Європейської Росії XIX ст. стабільно перевищував середній показник в Європі⁶⁴.

Соціального захисту потребували робітники, які найбільше концентрувалися у великих містах, а тому міська влада мала створювати умови для праці та проживання. Навіть на початку XX ст. заходи Київської думи у цьому питанні були незначними, не говорячи вже про попередні десятиліття, коли в місті засновувалися нові фабрики й заводи. Якщо в 1875 р. їх налічувалося 75, у 1881 р. — 93, то в 1887 р. — уже 157. Гласні спромоглися лише на схвалення обов'язкових правил, які вносили наявність на заводах і фабриках умивальників та душових⁶⁵.

⁶² Записка о Киевском коммерческом институте (1910). Киев, 1910. С. 2, 7–8.

⁶³ *Нарадько А. В.* Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Полтава, 2002. С. 32.

⁶⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 11 294. Арк. 23.

⁶⁵ Там само. Оп. 521. Спр. 215. Арк. 50–51; *Глизь Ю.* Соціальна політика Київської міської думи (1871–1914) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Київ, 2017. Вип. 26. С. 40.

Переважно на кошти купця-цукрозаводчика, почесного громадянина Києва, гласного міської думи М. Попова та його дружини 1886 р. в Києві було засновано й утримувалася безкоштовна офтальмологічна лікарня на 30 місць. Її поява зумовлювалася незадовільними умовами праці робітників на виробництві⁶⁶. Натомість Терещенки та інші купці-підприємці, розуміючи надзвичайну важливість пом'якшення проблеми лікування трударів, побудували 1892 р. безплатну “лікарню імені цесаревича Миколи для чорноробів”⁶⁷. Травматизм і профзахворювання серед малограмотних робітників були особливо високими й вимагали постійного розширення наявної лікувальної мережі.

Купців українського походження, промисловців, землевласників, благодійників та колекціонерів творів мистецтва Терещенків, які отримали спадкове дворянство (1870 р.), відразу після переїзду у середині 1870-х рр. до Києва неодноразово обирали гласними Київської міської думи. Так, Микола Артемійович виконував обов'язки гласного в 1875–1881 рр., його двічі висували на посаду міського голови, проте він щоразу відмовлявся балотуватися, мотивуючи це незадовільним станом здоров'я. Його брат Федір був гласним (1883–1894 рр.) саме у час спорудження безплатної лікарні “для чорноробів”⁶⁸.

На будівництво її центрального корпусу М. Терещенко в 1890 р. пожертвував 74 тис. руб. Через два роки підприємець передав міській владі 150 тис. руб. для зведення ще одного корпусу. Завдяки М. Терещенкові та членам його родини, а також купцям М. Попову та М. Дегтерьову, які виділили по 25 тис. руб. кожний, упродовж 1890-х рр. постав комплекс будівель безплатної лікарні “для чорноробів”, розрахованої на 100 ліжок (тепер — Національна дитяча спеціалізована лікарня “Охматдит”). Жестом щедрості з боку Микола Артемійовича було й те, що він узяв на себе щорічне поточне фінансування закладу в розмірі 12 тис. руб., а всього цей підприємець асигнував на його функціонування 334 тис. руб.⁶⁹

⁶⁶ Сахновский В. Н. Врачебно-санитарные учреждения г. Киева. Справочная книжка для членов VI Съезда Общества русских врачей в память Н. И. Пирогова. Киев, 1896. С. 215–217; Неезе Э. Н. Глазная больница Поповых. Тринадцать лет больничной деятельности (Отчёт). Киев, 1896. 188 с.

⁶⁷ Проект устава Киевской бесплатной больницы цесаревича Николая для черноработчих // Известия Киевской городской думы. Киев, 1892. № 2. С. 1–14.

⁶⁸ Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності. С. 59, 65.

⁶⁹ Отчёт бесплатной больницы Цесаревича Николая для черноработчих за 1-ое десятилетие (1894–1904). Киев, 1905. Ч. 1. С. 10–11, 82, 150–151.

Також завдяки Терещенкам у Києві з'явилися декілька лікувальних закладів Маріїнської громади сестер милосердя Російського товариства Червоного Хреста та Благодійного товариства. Так, на будівництво клініки амбулаторного лікування Київського благодійного товариства та на спорудження Маріїнської лікарні М. Терещенко пожертвував по 100 тис. руб.⁷⁰ Більшість цих споруд стали зразками витонченого архітектурного смаку й досі відіграють важливу роль у житті міста. Невипадково цю родину підприємців і філантропів увічнено в назві однієї з вулиць столиці України.

За розмахом благодійних справ у галузі охорони здоров'я Терещенкам не поступалася родина “цукрових королів” Бродських. Із 1885 р. по вул. Багговутівській, 1 працювала безплатна єврейська лікарня, розрахована на 142 ліжка, зведена коштом Ізраїля Марковича (165 тис. руб.). Його сини — Лазар і Лев, будучи попечителями лікарні, упродовж наступного десятиліття на її території звели ще два спеціальних приміщення для хворих⁷¹. До того ж перший із них пожертвував 132 тис. руб. на спорудження в 1896 р. бактеріологічного інституту на узвозі Протасів Яр (нині тут міститься Інститут епідеміології та інфекційних хвороб НАМН України).

Серед численних лікувальних закладів, профінансованих Бродськими в Києві, були також лікарня Товариства надання допомоги хворим дітям по вул. Бульварно-Кудрявській (1898 р.), Університетська клініка на Бібіковському бульварі (1888–1900 рр.), лікарня для хронічно хворих дітей на Парковій дорозі та ін.⁷²

За західноєвропейськими нормами на рубежі XIX–XX ст. у великому місті передбачалося мати не менше 5 лікарняних місць на 1000 осіб. У 1904 р. в Києві, завдяки активній участі у заснуванні лікувальних закладів насамперед підприємців-купців, 1 лікарняне місце припадало вже на 158 містян. За цим показником у Російській імперії Київ поступався лише Одесі, Москві та Варшаві⁷³.

За міським положенням дума мала дбати про безпритульних, для котрих 1883 р. було відкрито будинок опіки, на який щорічно виділялося 10–15 тис. руб.⁷⁴ Поряд із міською владою до вирішення цієї проблеми найбільших зусиль докладали підприємці, намагаючись таким чином

⁷⁰ Киевлянин. 1899. 14 октября. С. 2; *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності. С. 113–115, 129–131

⁷¹ *Сахновский В. Н.* Указ. соч. С. 210–211.

⁷² *Ковалинский В. В.* Меценаты Киева. С. 209–213, 217–218.

⁷³ *Глизь Ю.* Соціальна політика Київської міської думи (1871–1914). С. 43.

⁷⁴ Там само. С. 39.

пом'якшити соціальну напругу та надати прихисток знедоленим. Нічліжки, богадільні, притулки споруджувалися переважно в робітничих районах міст. Назва Дегтярівської вулиці на Лук'янівці нагадує про добродійні справи купця 1-ї гільдії, спадкового почесного громадянина, почесного громадянина міста Києва Михайла Дегтерьова, який був гласним упродовж 28 років, починаючи з першої каденції реформованої Київської думи⁷⁵. У 1898 р. він заповів місту свою нерухомість у центрі, яка оцінювалася у 2,5 млн руб., та 2 млн руб. грошима й цінними паперами. За весь час свого існування Київ не отримував одноразово такого щедрого дару⁷⁶. Через чотири роки з частини цього капіталу за проектом архітектора В. Ніколаєва було зведено комплекс благодійних закладів на вказаній вулиці, який кардинально змінив вигляд навколишньої місцевості (тепер тут міститься командування Сухопутних військ Збройних сил України). У цьому “містечку” розташувалися 13 капітальних будівель, які перебували у віданні міської управи й утримувалися на відсотки з капіталу М. Дегтерьова, що перебував на банківських депозитах, та прибутків від будівель на вулицях Хрещатик, Великій Житомирській і на Подолі. Зберігши своє соціальне функціональне призначення, вони були навіть частково розширені (назву “Дегтерьовської” за рішенням міської думи вулиця отримала в 1906 р.). Зокрема 1912 р. у цих богадільнях і притулках знайшли кров над головою 190 дітей-сиріт та понад 600 немічних і хворих дорослих, на утримання яких було витрачено більше 227 тис. руб.⁷⁷

В умовах прогресуючої урбанізації кияни дедалі більше потребували соціального захисту. Ще задовго до відкриття 1 лютого 1909 р. в орендованому будинку на Батієвій горі міської безкоштовної нічліжки такі заклади заснували брати М. та Ф. Терещенки. Наприкінці XIX ст. в Києві функціонували 12 нічліжок, розрахованих на 1280 осіб, тисяча з яких припадала на два притулки, споруджені Терещенками на Бессарабці та Подолі. Крім того, Федір Артемійович у тій самій садибі по вул. Нижній Вал, де знаходився нічліжний притулок, улаштував у 1887 і 1891 рр., відповідно, безплатні квартири для бідних удів із дітьми й одиноких літніх жінок та пологовий притулок. Так було сформовано благодійне

⁷⁵ Ковалинский В. В. Меценаты Киева. С. 186.

⁷⁶ Благотворительные учреждения [коммерции советника, потомственного почётного гражданина и почётного гражданина г. Киева] Михаила Парфентьевича Дегтерева и приют [потомственной почётной гражданки] Елизаветы Ивановны Дегтеревой за десятилетие 1902–1912 г. Киев, 1913. С. 6–8.

⁷⁷ Держархів м. Києва. Ф. 163. Оп. 35. Спр. 12. Арк. 21.

містечко на Подолі, на облаштування й подальше функціонування якого промисловець-жертводавець і його рідні витратили майже 250 тис. руб.⁷⁸

Заснування та становлення наприкінці XIX — на початку XX ст. Київського художньо-промислового й наукового музею (нині — Національний художній музей України) також було пов'язане з багатьма київськими підприємцями, які належали або походили з купецької верстви, серед них були М. і О. Терещенки, В. Смирненко, Лазар і Лев Бродські, С. Могилевцев та ін.⁷⁹ Побудоване 1901 р. приміщення музею й досі залишається одним із найкращих серед таких закладів в Україні. Із суми 249 тис. руб. на його спорудження уряд виділив лише 100 тис., решту дали приватні особи та громадські організації (більше за всіх пожертвувала родина Терещенків — 109 тис. руб.), а з початком роботи (30 грудня 1904 р.) музей неодноразово поповнювався мистецькими творами з колекційних зібрань також і представників купецтва⁸⁰. Зокрема В. Толлі, син колишнього голови думи, передав до його фондів 28 художніх полотен, а купець П. Богданов — 105 предметів старовини⁸¹. Найзначнішим серед Терещенків меценатом і колекціонером живопису був Іван Миколайович, гласний Київської думи в 1883–1891 рр. Він був головним меценатом рисувальної школи О. Мурашка (також місто виділяло субсидії), надавши для її потреб за 25 років 150 тис. руб. Насамперед завдяки йому заклад зміг існувати й розвиватися, перетворившись на початку XX ст. у художнє училище. І. Терещенко мав славу “українського Третьякова”, підтримував контакти і замовляв картини в таких живописців, як М. Пимоненко, О. Мурашко, С. Костенко, М. Кузнецов та ін.⁸²

Відомим діячем київського самоврядування був купець 1-ї гільдії, спадковий почесний громадянин М. Чоколов. Майже три десятиліття він був гласним Київської міської думи (1883–1910 рр.), брав участь у роботі багатьох її комісій, а з 1891 р. упродовж чотирьох каденцій поспіль був членом міської управи й короткий час виконував обов'язки міського голови. У 1900 р. балотувався на посаду міського голови, однак поступився В. Проценку. М. Чоколов тривалий час був старостою Київського купецького зібрання, одним із засновників Товариства розповсюдження комерційної освіти, Товариства грамотності, Київського товариства каналізації. У 1872 р. Микола Іванович разом зі своїм старшим братом Іваном

⁷⁸ Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності. С. 123–126.

⁷⁹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 658. Спр. 1. Арк. 66.

⁸⁰ Освящение и открытие Киевского художественно-промышленного и научного музея императора Николая Александровича. Киев, 1905. С. 26, 27.

⁸¹ Глизь Ю. Соціальна політика Київської міської думи (1871–1914). С. 48.

⁸² Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності. С. 189–190.

(кілька каденцій також був гласним думи, згодом займався друкарською справою) відкрив дріжджево-спиртовий завод на Подолі, один із найбільших у Києві⁸³. Будівля цього підприємства на вул. Глибочицькій належала до числа пам'яток промислової архітектури, її було зруйновано вже в наші дні.

М. Чоколов спричинився до формування цілого району в Києві — Чоколівки. У 1896 р. він підтримав клопотання робітників до міської думи про виділення землі на Солом'янці (тодішній околиці міста) для їхньої артіль. “За допомогою таких артіль зміцнюється підгрунття для забезпечення економічного становища та більш стійкого соціального побуту”, — переконував міську владу гласний М. Чоколов. Пристойне й водночас дешеве житло для робітників київських фабрик і заводів, яке можна було б збудувати на відведених містом землях, за його словами, — “головна основа їх матеріального забезпечення і духовно-моральної рівноваги”⁸⁴. Але дума виставила кілька умов, здебільшого неприйнятних. Артіль змогла спільними зусиллями викупити лише меншу ділянку (всю територію в 7 дес. дума оцінила майже у 17 тис. руб.). Тоді М. Чоколов додав до спільних артільних 8 тис. свої 9 тис., котрих бракувало, як безвідсоткову позику. Загалом в артіль налічувалося 39 сімей робітників Південно-Західної залізниці та заводу Гретера і Криванека, що мешкали в темних вогких помешканнях і підвалах. У 1901 р. за сприяння Миколи Івановича артіль отримала кредит у 26 тис. руб., завдяки чому сплатила борг казначейству та М. Чоколову, а також збудувала житло — окремі дві- і трикімнатні будиночки з присадибними ділянками для кожної родини⁸⁵. Згодом за сприяння цього купця у селищі, що розташувалося біля Кадетського Гаю — пристановища волоцюг і крадіїв, встановився поліцейський нагляд на вулицях. “Артільне селище Чоколова” було відкрито й освячене у серпні 1905 р.⁸⁶ Від нього згодом і пішла назва історичної місцевості — Чоколівка.

Посприяв М. Чоколов і створенню селища Пуща-Водиця, виступивши в 1883 р. з пропозицією облаштувати тут дачний район. Поселення із 600 ділянками з'явилося в Пущі-Водиці лише через десять років. Принцип самоврядування селища нагадував устрій класичного “міста-

⁸³ *Третьяков А.П.* Купцы города Киева. С. 429–430.

⁸⁴ Как богатели на дрожжах // *Контракты*. 2005. № 51. Декабрь. URL: <http://archive.kontrakty.ua/gc/2005/51/32-yak-bagatili-na-drizhdzhakh.html>

⁸⁵ *Киевлянин*. 1903. 21 марта. С. 3.

⁸⁶ Там же. 1905. 7 августа. С. 2–3.

саду”): ділянки здавалися приватним особам у довгострокову оренду, а власником лісових угідь залишалася Київська міська дума⁸⁷.

Купець 1-ї гільдії, комерції радник Ф. Дитятин також упродовж трьох десятиліть (1875–1905 рр.) виконував обов’язки гласного Київської думи. Водночас він був почесним попечителем пансіону Левашової та Фундуклеївської жіночої гімназії, де членами попечительного комітету були такі купці, як М. Гальперін, Л. Гінзбург, М. Дегтерьов, А. Слинко, Лазар Бродський та ін. Окрім того виконував обов’язки почесного старшини школи при Олександрівському притулку, члена Київського губернського попечительства дитячих притулків, брав участь у діяльності Товариства розповсюдження комерційної освіти в Києві, двадцять один рік був старостою Борисоглібської церкви⁸⁸.

Ще одним “старожилом” Київської думи вважався “цегельний король” і домовласник, купець 1-ї гільдії Я. Бернер. Його найякіснішу в місті цеглу будівельні підрядники (насамперед відома фірма Л. Гінзбурга) зазвичай швидко розкуповували оптом. Чимало відомих київських будівель було зведено саме з цегли, виготовленої на підприємствах Я. Бернера, у тому числі театр “Соловцов” (нині — Національний академічний драматичний театр ім. І. Франка), Педагогічний музей, оперний театр та ін.

Двадцять три роки (з 1883 по 1906 рр.) підприємця незмінно обирали гласним Київської думи. Переважно лобіюючи власні комерційні інтереси, він зробив кілька вагомих пожертв на громадські потреби. Я. Бернер був заступником старости Київського купецького зібрання, дванадцять років очолював міський сирітський суд — офіційну установу, яка захищала майнові права сиріт і матеріально залежних членів родин. Разом з іншими сприяв заснуванню політехнічного інституту. Під час тривалої дискусії в міській думі про вибір майданчика для навчального закладу саме Я. Бернер першим запропонував Шулявку, де згодом і було споруджено корпуси. За свої кошти підприємець звів домову церкву богодільні М. Дегтерьова, жертвував на будівництво церков Олександроневської, Покровської на Солом’янці, Троїцької, Володимиро-Либідської та ін. Заповів місту 100 тис. руб. на заснування притулку для хронічно хворих бідняків⁸⁹.

Не менш відомим київським підприємцем (німецького походження) був купець 1-ї гільдії, гласний думи Ф. Міхельсон — мільйонер, який

⁸⁷ О поселке городского типа Пуца-Водица <https://web.archive.org/web/20101114201156/http://www.pustcha.com/>

⁸⁸ Держархів м. Києва. Ф. 163. Оп. 7. Спр. 1061. Арк. 5–7.

⁸⁹ Кальницький М. Бизнес и бизнесмены. Кн. 1. Киев, 2011. С. 113–130. Третьяков А.П. Бессарабская площадь. Киев, 2013. С. 137.

належав до першого десятка найзаможніших киян на початку ХХ ст. У думі отримав прізвисько “Безгласного Гласного” за своє постійне мовчання, був членом мостової комісії та комісії із завідування міськими лісами й полями. Власник будинків у центрі Києва, цегельних і скляних підприємств, зокрема йому належала велика цегельня на Куренівці, навколо якої наприкінці ХІХ ст. сформувалася Сирецька робітнича слобода. Крім того Ф. Міхельсон був засновником “народних лазень” на розі вулиць Караваєвської й Пушкінської. У цій садибі, придбаній 1874 р., було облаштовано великий басейн для плавання, сімейні номери⁹⁰. Тут надавався весь спектр лазневих послуг — від елітних до звичайної парної. Упродовж своєї ділової кар’єри в підприємця простежувався зв’язок зі світом мистецтва, зокрема він тісно спілкувався з такими відомими художниками, як М. Мурашко, М. Жук, Г. Світлицький, К. Малевич.

Серед поліетнічного київського купецтва варто згадати українську родину Кобців, котрі успішно розвивали шкіровиробництво на Куренівці. Родоначальником був київський міщанин Яким Кобець, який на початку ХІХ ст. організував підприємство з обробки шкіри, записався до купців 3-ї гільдії. А вже його нащадки примножили розпочату справу, чимало з них стали відомими підприємцями, діячами київського міського самоврядування. Зокрема Олексій Кобець, купець 1-ї гільдії, гласний міської думи з 1898 по 1917 рр., член міської управи, був власником шкіряного заводу по вул. Сирецькій, співвласником торгової фірми “Брати Кобець Олексій і Василь” (вироби зі шкіри продавалися на Хрещатику, 2). У Київській думі О. Кобець виконував обов’язки члена таких комісій: земельної, залізничної, з освітлення міста, училищної, дорожньої, із завідування міськими лісами й полями. Також він був членом піклувальної ради міської лікарні для чорноробів, ради із завідування й управління благодійними закладами ім. М. Дегтьєва, дійсним членом Об’єднаного комітету зі спорудження пам’ятника Т. Шевченку (1912–1913 рр.), комісії з питання влаштування в Києві школи садівництва й городництва, попечителем по Плоскій дільниці м. Києва, членом попечительної ради 1-го Київського комерційного училища, головою правління Куренівсько-Пріорського вільнопожежного товариства, членом Київського купецького товариства взаємного кредиту та ін.⁹¹

Власником майже цілого кварталу між вулицями Сагайдачного — Ігорівською — Набережно-Хрещатицькою був організатор пароплавства по Дніпру Д. Марголін. Поселившись 1868 р. в Києві, цей єврейський

⁹⁰ Держархів м. Києва. Ф. 163. Оп. 7. Спр. 508. Арк. 3.

⁹¹ Третьяков А. П. Купцы города Киева. С. 216–218.

підприємець 1879 р. був записаний до купців 1-ї гільдії. У місті його знали не лише як капіталіста та домовласника, а й як громадського діяча, благодійника. Про Д. Марголіна його сучасник С. Ярон писав: “Людина незвичайного розуму та невтомної енергії, Д. С. (Дмитро Марголін. — О. Д.) пов’язав поступово своє ім’я з усіма комерційними інституціями, що виникли в Південно-Західному краї за останні тридцять років; газове товариство, товариство водозабезпечення, товариство міських залізниць, електричне товариство і багато інших знайшли в особі Д. С. видатного керівника, котрий зумів повсюди щасливо поєднувати комерційні вигоди справи із загальними вигодами держави й місцевими потребами краю”⁹².

У грудні 1890 р., будучи гласним Київської думи, Д. Марголін підтримав пропозицію інженера А. Струве про створення Товариства київської міської залізниці, яке сам і очолив, ставши згодом головним трамвайником міста. Уже впродовж півтора років було прокладено 11 км трамвайних колій, по яких в обох напрямках курсували 8 спарених вагонів. Київський електричний трамвай, перший на території тодішньої Російської імперії, запрацював для пасажирів 1 травня 1892 р. Про цю подію газета “Киевлянин” писала: “Ура! У славному місті Києві з’явився другий в Європі трамвай. День 1 травня 1892 року став для всіх киян історичним. Це було так красиво, що вважалось нереальним”⁹³.

Багаторічний голова правління Товариства київської міської залізниці, власник “Деміївського трамвая”, член правління Всеросійського товариства цукрозаводчиків Д. Марголін був фундатором Другого пароплавного товариства по Дніпру і його притоках (1888 р.), де обіймав посаду директора-розпорядника. Із 1893 р. обидва товариства пароплавства діяли за спільного управління на чолі з Д. Марголіним. Підприємець долучався до роботи в багатьох попечительних радах при навчальних і благодійних закладах, був членом сирітського суду (з 1911 р.), правління Товариства швидкої медичної допомоги (з 1912 р.), Комітету у справах єврейської благодійності при міській управі. На власні кошти по вул. Костянтинівській збудував єврейське початкове училище Талмуд-Тора на 420 учнів і 1908 р. — двокласне початкове училище на Трухановому острові на 150 учнів, доповнене 1913 р. ремісничим відділенням із добре обладнаними навчальними майстернями й передане у відання Київського благодійного товариства Відомства закладів імперат-

⁹² Ярон С. Г. Киев в восьмидесятих годах. Воспоминания старожила. С. 189.

⁹³ Киевлянин. 1892. 3 мая. С. 1.

риці Марії. Задля задоволення духовних потреб мешканців Труханового острова меценат спорудив Свято-Єлизаветинську церкву (1910 р.)⁹⁴.

Доречно згадати і його сина — знаного правника А. Марголіна (1877–1954 рр.), який став українським політичним і партійним діячем, послом УНР у Великобританії, одним із провідних членів Української партії соціалістів-федералістів. На відомому судовому процесі 1913 р. як адвокат захищав М. Бейліса. А. Марголін був серед тих українських діячів єврейського походження, які своїм публіцистичним пером боролися з антиукраїнськими упередженнями євреїв і росіян, руйнуючи уявлення про нібито винятковий антисемітизм українців⁹⁵.

Аналіз складу реформованої Київської міської думи засвідчує, що найвищий рівень представництва в ній купців спостерігався з її першої каденції (1871–1875 рр.) до кінця XIX ст., відколи виразно почали домінувати професура, чиновництво, представники вільнонайманих професій. Помітне скорочення купецької верстви після податкової реформи 1898 р. відчутно зменшило і його вплив у міському самоврядуванні. Різка політизація громадського життя після 1906 р., коли в Київській міській думі почали превалювати не міжстанові суперечності, а різні політичні погляди, та поглиблення економічної кризи з 1901 р., яка об'єктивно ослаблювала реалізацію підприємницьких ініціатив у соціокультурній сфері зі зменшенням економічної ваги купецтва, призвели до остаточної втрати ним значення самостійної сили в управлінні містом. Ослаблювало позиції купців у думі й дедалі більше залучення їх до різних професійних об'єднань, які відстоювали їхні фінансово-економічні інтереси на місцевому та міжрегіональному рівнях.

Із запровадженням Міського положення 1870 р. Київ почав перетворюватися на модерне місто, завдяки муніципальній політиці самоврядування, активній позиції підприємців, набуваючи ваги регіонального культурно-промислового центру. Дума була тим простором, який сприяв соціальній інтеграції купців до громадського життя. У статусі гласних Київської думи та членів її управи купці мали більші можливості розпоряджатися додатковими ресурсами економічного й соціального впливу, нагромаджувати соціальний, культурний капітал як для себе, так і міської громади. Високий рівень присутності в органах міського самоврядування забезпечував представникам цієї верстви вплив на розвиток інфраструктури, комунікативних мереж та інших сегментів соціально-економічного й культурно-громадського життя. Завдяки своїй діяльності на виборних

⁹⁴ Кальницький М. Бизнес и бизнесмены. С. 99–102.

⁹⁵ Третьяков А. П. Купцы города Киева. С. 24–25.

посадах купці сприяли суспільному згуртуванню міської громади, ставали відомими місцевими громадськими діячами.

REFERENCES

1. Bieliakov, H. F., Vasylenko, Ye. S., Volkov, M. F., Havrysh, S. A., Horovskyi, F. Ya., Zavinovskyi, M. L., et al. (1995). *Kyivs'kyj politekhnichnyj instytut: Narys istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Bielikov, Yu. A. (2003). *Kupetstvo Kharkivs'koi hubernii (druha polovyna XIX — pochatok XX st.) (Candidates thesis)*. Kharkiv. [in Ukrainian].
3. Donik, O. M. (2008). *Kupetstvo Ukrainy v impers'komu prostori (XIX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Donik, O. M. (2004). *Rodyna Tereschenkiv v istorii dobrochynnosti*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Donik, O. (2017). Vprovadzhennia merezh tsentralizovanoho vodopostachannia i vodovidvedennia iak vazhlyvyj chynnyk modernizatsii mis'koho hospodarstva Ukrainy (ostannia tretyna XIX — pochatok XIX st.). (O. P. Reient, Ed.). *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.*, (26), 81–112. [in Ukrainian].
6. Druh, O. (1998). Budynky tsukropromyslovstv na vulytsi Shovkovychnij. *Yanus. Nerukhomist'*, (4), 12–13. [in Ukrainian].
7. Druh, O., Kovalynskiy, V., Melnyk, O. (2004). *Vid vijta — do mera*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Druh, O. (1995). Palatsyky "tsukrovykh koroliv". *Starozhytnosti*, (1–2), 1–6. [in Ukrainian].
9. Hlyz, Yu. I. (2016). *Kyivs'ka mis'ka дума: struktura, sklad hlasnykh, diial'nist' (1871–1914 rr.) (Candidates thesis)*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Hlyz, Yu. I. (2019). *Kyivs'ka mis'ka дума: rozbudova modernoho mista*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Hlyz, Yu. (2017). Sotsial'na polityka Kyivs'koi mis'koi dumy (1871–1914). (O. P. Reient, Ed.). *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.*, (26), 34–56. [in Ukrainian].
12. Hurzhii, I. O., Hurzhii, O. I. (2013). *Kupetstvo Kyieva ta Kyivschyny XVII–XIX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
13. Kalnickii, M. (2011). *Biznes i biznesmeny* (Vol. 1). Kiev. [in Ukrainian].
14. Kalnickii, M. (1996). *Sinagoga Kievskoj iudejskoj obshhiny. 5656–5756*. Kiev. [in Russian].
15. Kovalinskii, V. V. (1998). *Mecenaty Kieva* (2th ed.). Kiev. [in Russian].
16. Kovalinskii, V. V. (2003). *Sem'ya Tereshhenko*. Kiev. [in Russian].
17. Kovalynskiy, V. V. (2006). *Kyivs'ki miniatiury* (Vol. 5). Kyiv. [in Ukrainian].
18. Kulikov, V. O. (2019). *Pidpriemstva j suspil'stvo v zavods'kykh i shakhtars'kykh poseleenniakh Donbasu ta Prydniprov'ia v 1870–1917 rr.* Kharkiv. [in Ukrainian].
19. Lindner, R. (2008). *Pidpriiemtsi i misto v Ukraini, 1860–1914 rr.: Industrializatsiia i sotsial'na komunikatsiia na Pivdni Rosijs'koi imperii*. Kyiv, Donetsk. [in Ukrainian].
20. Nardova, V. A. (1984). *Gorodskoe samoupravlenie v Rossii v 60-h — nachale 90-h godov XIX v. Pravitel'stvennaya politika*. Leningrad. [in Russian].
21. Nardova, V. A. (1994). *Samoderzhavie i gorodskie dumy v konce XIX — nachale XX veka*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
22. Nikolaieva, T. M. (2010). *Pidpriiemtsi v kul'turno-osvitn'omu prostori Ukrainy (ostannia tretyna XIX — pochatok XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].

23. Patalieiev, O. V. (2013). *Staryj Kyiv. Zi spohadiv Staroho Hrishnyka*. Kyiv. [in Ukrainian].
24. Petimko, P. I., Carik, M. F., Kislenco, P. L., & Kobzar, V. V. (1994). *Kanalizaciya Kieva, 1894–1994 gg.* Kiev. [in Russian].
25. Salii, I. (2008). *Oblychchia stolytsi v doli ii kerivnykiv*. Kyiv. [in Ukrainian].
26. Skalkovskii, K. (1906). *Vospominaniya molodosti: 1843–1869*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
27. Smolii, V. A. (Ed.). (2019). *Vid muriv do bul'variv: tvorennia modernoho mista v Ukraini (kinets' XVIII — pochatok XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
28. Shudryk, I. O., & Danylenko, L. A. (2003). *Dynastiia Kharytonenkiv*. Sumy. [in Ukrainian].
29. Tretiakov, A. P. (2013). *Bessarabskaya ploshhad'*. Kiev. [in Russian].
30. Tretiakov, A. P. (2017). *Kupcy goroda Kieva*. Kiev. [in Russian].
31. Ulianova, G. N. (1999). *Blagotvoritel'nost' moskovskix predprinimatelej. 1860–1914*. Moscow. [in Russian].
32. Vodotyka, T. S. (2018). *Kul'tura pidpriemnytstva v mistakh Naddnyprians'koi Ukrainy (druha polovyna XIX — pochatok XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
33. Yaron, S. G. (1910). *Kiev v vos'midesyatyx godax. Vospominaniya starozhila*. Kiev. [in Russian].
34. Yasievich, V. E. (1988). *Arxitektura Ukrainy na rubezhe XIX–XX vekov*. Kiev. [in Russian].
35. Yasnogurskii, F. N. (1910). *Xarakteristika deyatel'nosti kievskogo obshhestvennogo upravleniya za isteksheee chetyrexletie 1906–1910 gg.* Kiev. [in Russian].